

2.2. A NYELVTÖRTÉNETÍRÁS FORRÁSAI

Minden olyan konkrét adat nyelvtörténeti forrás (vagy az lehet a kutatás céljától függően), amely a nyelv történetének kutatásában felhasználható. Szűkebb értelemben minden nyelvi adat ilyen (ahogy a régi nyelvemlékek, pl. a Tihanyi alapítólevél vagy a Halotti beszéd adatai), tágabb értelemben azonban minden olyan nem nyelvi adat is (pl. adminisztrációs, demográfiai, jogi, iskolai, szociológiai, orvosi stb.), amely az egykor volt nyelvhasználat vizsgálatát segít(het)i. A források rögzítettségük módja szerint lehetnek vésett, írott, nyomtatott és élőszavas, sőt képes-hangos források, a rovásírásos adatoktól a magnetofonszalagra vitt adatokon keresztül a digitális technika lehetővé tette modern adathordozókon rögzített korpuszokig.

A nyelvtörténeti források főbb csoportjai

1. A nyelvemlékek mint a múlt nyelvi dokumentumai. A nyelvek rég(ebb)i állapotáról adatokat nyújtó írott, nyomtatott emlékek. Ezek jelentik a nyelvtörténeti vizsgálatok nélkülözhetetlen alapját. (Az alapnyelvi rekonstrukciók is csak a nyelvemlékes nyelvek történeti adatai alapján szülehetnek.) Hozzájuk képest az összes többi forrás csak mint kiegészítő, kiteljesítő – bizonyos esetekben nélkülözhetetlen – forrás jön szóba. Mivel róluk külön fejezetben szólnunk, itt csupán a következők közlésére szorítunk. A nyelvemlékek megjelenése az írásbeliséggel a legszorosabb összefüggésben van. Értelemszerűen az azon nyelvi írásbeliség a meghatározó jelentőségű, de nem ritka, hogy egy-egy nyelv első adatai más nyelvű írásbeli emlékekben fordulnak elő (így pl. a németek belső elnevezése, a *deutsch* 786-ból való első előfordulása egy latin nyelvű dokumentumban őrződött meg *theodisce* alakban, l. SONDEREGGER 1979: 40). Az első magyar nyelvű adatok is más nyelvű följegyzésekben, külföldi, honfoglalás előtti szórványemlékekben bukkannak föl: a magyarság belső elnevezése, a *magyar* népnév és a *gyula*, *kündü* méltóságnevek az első, írásban fennmaradt magyar szavak egy 903 és 913 között keletkezett muszlim forrásban őrződtek meg (Ibn Ruszta munkájában). Majdnem félszáz magyar és magyar vonatkozású tulajdonnév és közszó pedig egy 950-951 körül keletkezett bizánci görög nyelvű munkában bukkant föl. A nyelvemlékeknek számos típusa és fajtája van (pl. szórványemlékek, szövegemlékek, szó- és névjegyzékek, szótárak, kódexek, nyomtatott könyvek, nyelvtanok, egyéb, nyelvvel foglalkozó művek), s a belőlük kihámozható nyelvi információk igencsak

eltérő súlyúak és mértékűek lehetnek. Bármennyire szűkösek is adott esetekben a nyelvemlékek közvetítette ismeretek, bármennyire problematikus is gyakorta olvasatuk, kétségtelen, hogy a régebbi korok nyelvi állapotának, nyelvhasználatának a leghitelesebb tanúi, tehát a nyelvtörténet legbiztosabb forrásai a nyelvemlékek. A többnyire a régebbi múltba visszanyúló, a történelem különböző időpontjainak nyelvi tényeire, nyelvemlékeire vonatkozó nyelvtörténeti vizsgálatot **valósí-dő-vizsgálatnak** (valóságosí-dő-vizsgálatnak) nevezzük.

A nyelvemlékek speciális csoportját alkotják a nyelvi célzattal készült följegyzések, elsősorban pedig a régi nyelvtanok, nyelvkönyvek, szótárak, szójegyzékek, ortográfiák. Nagy részük a nyelvek egy-egy részlegét, változatát, jelenségét, szintjét írja le vagy jellemzi, másik részük pedig az adott nyelvekről a följegyzőnek a véleményét tükröző szubjektív (metanyelvi) állításait, megjegyzéseit tartalmazza. Becses nyelvemlék mindahány, egyrészt mert nyelvi adatokat őriztek meg számunkra (ez önmagában is fontos), másrészt mert egy részük saját kora tudományosságának a szintjén állt, harmadrészt pedig azért, mert a nyelvkönyvek, grammatikák révén olyan szinkrón leírások állnak rendelkezésünkre, amelyek a nyelvi állapottervezés múlt századokbeli gyakorlatának lényeges elemeit mutatják, fontos tudnivalókat közvetítve a magyar köznyelv és a tudományos nyelvek alakulásáról.

Vessünk rövid pillantást néhány más nyelv nyelvemlék-világába! **Finn:** a kódexek korában nem születtek írott finn nyelvű szövegek. A finn írásbeliség megteremtője Mikael Agricola volt, első könyve az 1543-as Ábécéskönyv, benne a Tízparancsolat, a Miatyánk, a Hiszekegy és egyéb, papoknak szánt liturgikus szövegek (Csepregi Márta közlése alapján). – **Észt:** a legrégebbi észti összefüggő szövegemlék az 1524 és 1532 között íródott Kullamaai Kézirat, amely a Hiszekegyet és két imát is tartalmaz, összesen kb. 150 szót (Bereczki András közlése alapján). – **Román:** az első összefüggő román nyelvű szövegemlék – egy bojárnak a brassói városbíróhoz intézett levele – 1521-ből származik (HERMAN 1966: 84). – **Francia:** az első összefüggő írásos dokumentum, az ún. strasbourg-i esküszöveg 842-ből származik (BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 435–436). – **Spanyol:** a 9. századból vannak szórványos nyelvemlékek, a 10. századtól glosszák, az első összefüggő szövegemlék 12. század végi (HERMAN 1966: 99). – **Portugál:** az első írásos emlékek a 12. század utolsó éveiből származnak, irodalmi jellegű portugál írásbeliség a 13. század óta van (HERMAN 1966: 101).

2. A mindenkori jelen. A nyelvtörténet tágabb értelmezés szerint nemcsak a tényleges múltat, hanem a jelent is magába foglalja. E szerint a mai nyelv pusztán forrásként, adatszolgáltató adottságként, lehetőségként is kötelezően bevonandó a nyelvtörténeti vizsgálatokba. De kutatómódszertani szempontból is, mert a **mai nyelv** az összes többi nyelvtörténeti állapotot meghaladó módon tárja elénk a nyelvhasználat teljes bőségét, és mutatja a nyelvhasználat rétegzettségét a magacsorbitatlan, elfedetlen beszélt és írott nyelvi változatosságában, lenyűgöző sok-

színőségében. Lehetővé teszi a nyelvnek működés közben s társadalmi környezetében való tanulmányozását. Kitüntetett fontosságú a nyelvi változások indulása, lefolyása nyelvi és társadalmi feltételei tanulmányozhatóságának a szempontjából is. E tekintetben fontossága miatt megemlítendő a **látszólagosidő-vizsgálat**, amely a jelenben zajló lehetséges nyelvi változások megállapítását célzó nyelvészeti eljárás. A mindenkori mai nyelv biztosítja beszélt és írott nyelvi adatok páratlan sokaságát helyhez, időhöz, nyelvváltozathoz, társadalmi csoporthoz, beszédhelyzethez, műfajhoz köthetően; az adatoknak a nyelvi rendszerben való elhelyezhetőségét, nyelvrendszerbeli összefüggések áttekinthetőségét és megállapítását; a nyelvi mozgások irányainak a szinkrón változatosság és a szinkrón dinamizmus alapján való megállapíthatóságát és körvonalazhatóságát; a nyelvi változások társadalmi feltételei közvetlen tanulmányozásának a lehetőségét, illetőleg azt, hogy a nyelvi újítások egy részét a jelenben vizsgálhassuk. Ily módon a mindenkori mai nyelv a többi nyelvtörténeti forrás harmonikus kiegészítésének páratlan lehetőségét biztosítja.

A történeti nyelvészet a nyelvi adatokhoz férés és ezzel a leírási lehetőségek tekintetében is számottevően különbözik a leíró nyelvésztől. Az előbbi az utóbbival szemben nemcsak a beszélt nyelvből megszerezhető elsődleges nyelvi adatokról kénytelen lemondani, hanem az adatokhoz férés lehetőségei, módjai tekintetében is korlátozva van. Az olyan anyaggyűjtési módszerek, amelyekkel például a nyelvhasználatot alakító, befolyásoló beszélői metanyelvi véleményeket kutatják a leíró nyelvészek (pl. a grammatikai ítéletek és a nyelvi attitűd kutatása), a történeti nyelvészet számára éppúgy zárva vannak, ahogy különböző kérdezői módszerek, kísérletek is (pl. az elicitáció, l. WEGERA 2013: 13).

3. A rokon nyelvek. A magyar nyelv történetének kezdetéről azt tudjuk, az ősmagyar kor későbbi szakaszairól pedig nagy mértékben csak azt tudjuk, amit az összehasonlító történeti nyelvtudomány a rokon nyelvek egybevető vizsgálata alapján a finnugor és az ugor alapnyelvre kikövetkeztet. Tehát: a rokon nyelvek vizsgálata teszi lehetővé a magyar nyelv története kiindulásául szolgáló alapnyelvi adatok és jelenségek (szavak, szóelemek és nyelvtani szabályszerűségek) rekonstrukcióját. Annak a képzeletbeli hosszú hídnak, amely a magyar nyelvtörténet, az egyik – tudniillik az időben „túlparti”, távoli – hídfőjét tehát az alapnyelvi rekonstrukciók alkotják (a másik a mai magyar nyelv). Ebben van a rokon nyelveknek mint a magyar nyelvtörténet közvetett forrásának semmi másal nem pótolható jelentősége.

A magyar nyelv annyira elkülönült a rokon nyelvektől, hogy ma a legközelebbi rokon nyelvek, a hanti és a manysi (osztják és vogul) sem érthetők a magyarok számára (és fordítva is természetesen). Ennek kettős, könnyen érthető oka van. Az egyik és a legfontosabb az, hogy legalább három évezred telt el a leendő magyarságnak az ugarságból való kiszakadása óta. Márpedig ennyi idő alatt rengeteg változás következett be. (Az újlatin és a szláv nyelvek nagy része mintegy

1300, ill. 900 évvel ezelőtt önállósodott, nincs is olyan különbség közöttük, mint a magyar és a többi finnugor nyelv között.) A másik ok pedig az, hogy a finnugor nyelvek közül a magyar került története folyamán a legtöbb idegen nyelvvel kapcsolatba, s a nyelvi kontaktusok is nagyrészt a rokon nyelvektől eltérő irányba készítették a magyart.

4. A kontaktusnyelvek. A nyelvi érintkezéseknek a nyelvek történetében, tehát a nyelvi változásokban is fontos szerepe van. Ezért minden nyelv történetének tanulmányozásában megkülönböztetett figyelemet érdemelnek a nyelvi/etnikai kapcsolatok. A magyarral egykor érintkezett s ma érintkező nyelvek (óiráni, ótörök, csuvas, szláv, német, latin, oszmán-török, olasz, francia, román, angol stb.) magyar nyelvtörténeti szempontból azért fontosak (vagy lehetnek fontosak), mert a különböző nyelveket beszélő népek érintkezésének a nyelvi változásokban fontos katalizátor-szerepe van (mindenekelőtt szavak és nevek átvétele/átadása, tükörszavak indukálása révén, de fonémák meghonosításában s egyebekben is megnyilvánuló hatásai miatt is). Kettős értelemben is fontosak a más nyelvi hatások. Egyrészt a nyelvi rendszer, más szóval a rendszertörténet szempontjából. Ugyanis fontos hang-, alak- és jelentéstani tanulságokat kínálnak a jövevényelemek. Például: *német* szavunk honfoglalás előtti szláv jövevénytörzs, amely azt igazolja, hogy a magyarban akkor még nem volt *c*. Ha ugyanis lett volna, akkor ma *némec*-nek ejtenénk *e* szót (a szláv előzményben ugyanis *c* van). A magyar *β* beszédhang egykori meglétét a román nyelv magyar jövevénytörzsei igazolják (pl. m. *város* > román *oraș* – magyarázataát l. a hangtörténeti fejezetben). Másrészt azért fontosak a más nyelvi hatások, mert minél régebbre megyünk vissza az időben, annál inkább elapadnak a múltra vonatkozó források. A nyelvemléktelen kor magyar nyelvéről, változásáról, illetőleg a magyarság őstörténetéről, világismerete, kultúrája honfoglalás előtti alakulásáról összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudnánk a jövevénytörzsek ismerete, elemzése nélkül, mint amit vizsgálatuk révén ma tudunk.

Korábbi nyelvtörténeti könyvekben forrásként említetnek az általános nyelvtudomány eredményei is. Fontosságukhoz nem fér kétség, ám ezek nem közvetlen nyelvtörténeti források. A nyelvtörténésznek a rokon nyelvek vizsgálatában a történeti-összehasonlító, az egyes nyelvek történetének vizsgálatában a diakrón nyelvészetnek, ezen kívül pedig az areális nyelvészetnek és kontaktológiának, valamint a nyelvtipológiának, nemkülönben a nyelvek általános jegyeiről, univerzális szerkezetéről való ismereteknek a tanulságai veendő figyelembe.

Sem a nyelvemlékeknek a leírása, sem pedig a helyesírás-történeté nem tartozik a nyelv rendszertörténetének a leírásába. Am a nyelvtörténész sem egyiket, sem másikat nem kerülheti meg. Mindkettőre szüksége van.